BORZSÁK ISTVÁN

A NYELVI SZUBSZTRÁTUM NYOMAI A HORATIUSI SZÖVEGHAGYOMÁNYBAN*

A Horatius-kódexek szemrontó vizsgálata során nem egyszer találkozunk olyan sajátosságokkal, amelyek nyelvi, olykor történeti, földrajzi, vagy művelődéstörténeti szempontból a középlatin lexikológia tárgy- és feladatkörétől sem minősíthetők idegennek. Otto Keller és Alfred Holder máig mértékadó és nélkülözhetetlen Horatius-kiadásának (I^2 1899) praefatiója — a kódexek leírása és a hagyomány nagyszabású osztályozási kísérlete — nem tartozik a tágabb értelemben vett klasszikus filológusok «kötelező olvasmányai» közé sem. Pedig önmagában is tanulságos olvasmány.[1] A IX. századi Bernensis 363 (*B*) ismertetése során[2] megtudjuk például, hogy egy szatíra-sor (I 2, 124 *nec magis alba velit, quam dat natura, videri)* mellé a jámbor kódexmásoló ezt a megjegyzést iktatta: *regina Angelberga*, — vagyis II. Chlodvig longobárd király felesége a 850—860-as években nem mellőzte a szatíraírótól megrótt kozmetikai hívságot. Ha egyéb indiciumunk nem volna, akár ebből az egy glossából is következtethetnénk a kódex létrejöttének helyére és idejére. De jegyezzük még meg, hogy a kódexben *ír* glossák is vannak,[3] továbbá, hogy a horatiusi szövegben ismételten találkozunk egy érthetetlennek látszó betűtévesztéssel, nevezetesen a *v* és *p* felcserélésével. (C. III 27, 15 *petet* — *vetet* helyett; IV 2, 27 *avis* — *apis* helyett; A. P. 378 *pergit* — *vergit* helyett.) Ezt a különösséget A. Holder azzal magyarázta, hogy a másoló — feltehetőleg bizonyos *szigeti* hagyományok őrzője vagy továbbítója — az angolszász *wȳn* runát (ƿ) tévesztette össze a *p*-vel. Az előbbi művelődéstörténeti adalékhoz, a longobárd királyné szépítkezéséhez íme a *p-v* betűtévesztés jóvoltából európai kultúránk VII—IX. századi történetének valóságos keresztmetszete járul: Columban írjei nemcsak Luxeuil-be, a Vogézek vadonába, nemcsak a pikárdiai Corbie-ba, a szászországi *Corbeia nova*-ba (Corvey), a svájci St. Gallenba, hanem le egészen a Pavia melletti Bobbióba is *hozták* magukkal kódexeiket és íráskészségüket.

Persze a legtöbb Horatius-kódexet nem lehet ilyen pontosan elhelyezni térben és időben; a paleográfiai (ill. «helyesírási») indiciumok bizonyos segítséget mégis jelentenek. Ha pl. a Münchenben őrzött «Schedae Scheftlarnenses» (*ξ*, saec. X) szövegében *improbus* (Sat. II 5, 28) helyett *imbrobus*-t, vagy közeli

* A «Középlatin lexikológiai kollokvium»-on (Budapest, 1975. ápr. 22—23) elhangzott előadás.

[1] Vö. *K. Treu:* Griechische Schreibernotizen als Quelle für politische, soziale und kult. Verhältnisse ihrer Zeit. Byzantinobulgarica II. (Sofia 1966) 127 skk.; *J. Dummer:* Kodikologie und Kulturgeschichte. Klio 56 (1974) 525 skk.

[2] Keletkezési ideje *B. Bischoff* szerint 865 tájára tehető; vö. *G. Noske:* Quaestiones Pseudacroneae. Diss. München 1969, 190, 12. j.

[3] Vö. *H. Hagen:* Praef. ad ed. cod. Bernensis 363. Lugduni Bat. 1897, p. XLI sq.; általában: *B. Bischoff*, Il monachesimo Irlandese nei suoi rapporti col continente. Mittelalt. Studien I (Tübingen 1966) 195 skk.

rokonában, az *E*-ben (Monacensis Lat. 14685, saec. XI) *averrere* (Sat. II 4, 37) helyett *aferrere*-t, *blateras* (II 7, 35) helyett *plateras*-t, *venerantur* (Epist. II 2, 107) helyett *fenerantur*-t stb. találunk, akkor bízvást elfogadhatjuk Keller—Holder megállapítását: «*E* ex Germania superiore oriundus est.» Ugyanígy — a késői (XV. századi), de a Blandinianus vetustissimusszal való rokonsága miatt jelentős Gothanusban (*g*) *veraces* (Carm. saec. 25) helyett *feraces*, és fordítva: *fenore* (Epist. I 1, 80) helyett *venere*, a prágai j-ben (saec. XI) hasonlóképpen *plateras*, *pleps*, *epur*, *vulgi* helyett kétszer is *fulgi*, az *L*-ben (Lipsiensis I 4, 38 saec. X) pedig *divum* (C. I 18, 13) helyett *tivum*, *Briseis* (C. II 4, 3) helyett *priseis*, *publicus* (II 1, 10) helyett *puplicus*, *opprobrium* (III 24, 42; IV 12, 7) helyett *obbrobrium* stb. olvasható.[4]

A pikárdiai Corbie bencéseitől származó *b* (Bambergensis K 2, saec. X) nemcsak minuszkulás elődjét árulja el (pl. C. II 18, 8 *clientes* helyett *dientes*), hanem másolójának kiejtését is: így írhatta pl. a *Telephus* személynév acc.-át (C. IV 11, 21) *te levum*-nak.

A prágai j-kódex egyéb sajátosságainak megítélése korántsem olyan magától értetődő, mint ahogy Keller[5] gondolta: «ad mediam Germaniam spectare videtur, quod *g* omittitur in *maistro* (C. III 11, 1) et *traica*» (Epist. I 3, 14; így A = Paris. 7900 és L^1 = Laur. XXXIV 1 is), mert a *magister* Bizáncban is μαΐστωρ (Const. Porph., Caer. aul. Byz. 1, 1 p. 27), és pl. a *fugere* román nyelvi továbbélése is *fuir*, *huir* stb. A *g* nélküli írás mindenesetre német anyanyelvű másolóra is vallhat, vö. pl. Sat. I 6, 13 *Tarquinius regno pulsus fugit (recte)*, *fuit* EUML etc., bár a szöveget itt is értelmezhették éppenséggel *pulsus fuit*-nak. Hasonlóképpen ítélhetjük meg a Lipsiensis egy másik elírását (C. I 8, 10 *iestat — gestat* helyett); Keller szerint[6] «ein Fehler, der z. B. in Oberdeutschland schwerlich entstehen konnte».

Világos, hogy francia anyanyelvű másoló munkája pl. az *u* jelzésű kódex (Paris. 7973, saec. IX—X, olim Floriacensis), különben nem írta volna a Carmen saec. *cantus*-át (22) *quantus*-nak, vagy a *Xantho* folyónevet (C. IV 6, 26) *sancto*-nak.[7] Ugyanígy elárulja eredetét az *a* (Mediol. Ambr. O 136

[4] Vö. *K. Langosch:* Lateinisches Mittelalter. Einleitung in Sprache und Literatur. Darmstadt 1963, 43 (a népnyelvi elemek szerepéről a középlatin nyelvi sajátosságaiban): «Nach der karolingischen Renaissance . . . floss das Volkssprachige aus den Muttersprachen ein . . ., aber auch aus den anderen Sprachen Europas, wofür Entlehnungen sogar aus dem Ungarischen zeugen.» L. példái a tenuis és media német közegben megfigyelhető felcserélésére: *tepere (debere)*, *bresbiter*, *cusdodire*.

[5] Praef. p. XLVI.

[6] Epilegomena zu Horaz, I. (Leipzig 1879) 39. Vö. *Fr. Stolz—M. Leumann:* Lat. Laut- und Formenlehre.[5] München 1926—28; változatlan lenyomat 1963, 126: «Die roman. Palatalisierung von *ge gi* . . . schon im Vulgärlatein zu erschliessen aus Schreibungen wie *trienta (triginta)* CIL XII 5399, *vinti* aus **vijinti*, *ma(g)ester* CIL III 14730», és fordítva: *gi* az eredeti i helyett: *Gianuaria* CIL XI 4335, *congiugi* XI 1016. (110. l.)— Említsünk meg itt egy romlott scholion-részletet (ad C. II 1, 6 *periculosae plenum opus aleae*): *ut* (az idézetek szokásos bevezetése) *Cogit alea belli*. A *Kellertől crux*-szal jelölt idézetet *W. Heraeus* (Sprachliches aus den Ps.-acr. Horazscholien. Rhein. Mus. 58 [1903] 467) azonosította: Luc. VI 60 *coit area belli*. Tanulságos eset; annyi bizonyos, hogy a scholiasta már részben hibás Lucanus-szöveget (*alea G π*) használt fel Pollio «kockázatos vállalkozásának» magyarázatára.

[7] Az utóbbi elírással vö. azt a mulatságos listát, amelyet *O. Keller* (Epil. II 319) — C. IV 6, 14 *sacra mentito* «istenes» elírása (*sacramento*) kapcsán — olyan hibákról állított össze, mint *amem — amen*, *Castor — pastor*, *ille dies — dies ille* (!), *cum bove pagus* (C. III 18, 12) — *cum bove pardus* (vö. Ézs. 11, 6 *habitabit lupus cum agno et pardus cum haedo accubabit*), *Chrysippus — Cristophorus*, *Marica — Maria*; Ep. XVII 58 *pontifex venefici* — a pápa iránti tiszteletből nagy betűkkel, nem gondolva a következő szóra: *PONTIFEX*, stb.

sup., olim Avenionensis),[8] mert pl. a *thesauro* abl.-t (Sat. II 6, 11) *tresauro* formában őrizte meg.

A kiejtési sajátosságoknak az írásban megfigyelhető tükröződése néha elárul valamit. Például az Augustus-levél *sorites*-ének magyarázatában (ad Epist. II 1, 41) az eredeti *ψευδόμενος* helyett a *Γα f* scholionokban *seu dominos*-t, a Lyce-óda (IV 13, 7) *docta psallere Chia*-jában pedig az *AVf*-ben *psaltare* helyett *saltare*-t olvasunk. Keller — minden megjegyzés nélkül — *ezt* iktatta szövegébe. Valójában nyilván nem ugrálásról, *tánc*ról, hanem kiejtési sajátosságról van szó, amely a Romania felé mutat — Franciaország kivételével, vö. *τὸ ψαλτήριον = psalterium;* olasz, sp. *salterio*, prov. *salteris*, de francia *psautier*.[9] Francia közegre jellemző pl. a *c* és *s* felcserélése *e/i* előtt *(exersitus, Corcica)* vagy az *a* és *e* váltakozása nazális előtt *(petandum, audiverem);* ugyanígy *prumptus (promptus* helyett) vagy fordítva: *nonquam (nunquam* helyett); l. alább: *cuntus (contus* helyett).[10]

A Horatius-kódexek interlineáris vagy marginális glossái is igen tanulságosak lehetnek. Például a *Γ*-val jelölt scholionok a Phidyle-óda *fragilis* jelzőjét (C. III 23, 16 *fragilique myrto)* a *brisilis* glossával magyarázzák. Ez a *franciául* értő olvasó számára érthető szómagyarázat a szótárakban *nem* szerepel. (Vö. még Sat. I 2, 29 *institа: limbus, quod et fresum potest accipi, F*, vagy pl. II 3, 26: *sicut negotiatores et cociones . . ., qui et arriblatones dicuntur lingua Romana, Ff.)* De ugyanígy nem szerepel még a Thesaurus anyagában sem pl. a metrikai eligazítások *caesura* szakkifejezése «*syllaba*» (ad c. I 9*;* Keller, I 48, 3) vagy «*semipes*» értelemben (ad c. I 11; Keller, I 53, 7).[11]

Az előbb említett glossák általában nem sokat mondanak, így pl. az oxfordi Bodleianában őrzött, de tulajdonképpen lotharingiai (laoni) eredetű *x* kódex (saec. XI) középfelnémet szómagyarázatai: *antennae* (C. I 14, 6) — *segalrodon; lacertae* (I 23, 7) — *ydehsun; vadibus* (Sat. I 1, 11) — *burgun; promus* (II 2, 16) — *sceinco; scobs* (II 4, 81) — *urpora;* továbbá *anseris* (Sat. II 8, 88) — *[li]gant⟨a⟩e* (z); *lamas* (Epist. I 13, 10) — *Teutisce pul* (r); vagy a *ν* (Nienburgensis, nunc Dessauiensis) *piscator* (Sat. II 3, 227) — *vissare* glossája. Ugyanennek a dessaui kódexnek egy *másik* német bejegyzése, a Thaliarchus-óda *diota*-ja (C. I 9, 8) fölé írott *Chuôfa sive Chruôc*, azért érdekesebb, mivel ugyanezt a nem közönséges szót néhány más scholion[12] rejtélyesnek látszó — és a szótárakban ugyancsak nem található — glossával magyarázza: *vinarium vasculum, id est magarum rαc Ph; magara γ; magorum p.*[13] Valószínűleg helyes O. Keller magyarázata: a szó rövid *a*-val ejtendő (nem *magārum*, vagyis «ein Gefäss zum Zaubern») és a görög *μαγαρικόν*-nal («irdenes Gefäss», vö. E. A. Sophocles, Greek Lex. *s. v.*) jól értelmezhető.[14]

A XII. ep. 16 skk. sorához *(pereat male, quae te Lesbia quaerenti taurum monstravit inertem . . .)* írott AV-scholionok *maulistria*ját W. Heraeus[15] hasonlóképpen a görögből magyarázta *(μαυλιστρία* a. m. «Kupplerin»), miután Keller

[8] Az *a* származásáról és rokonságáról vö. *Noske:* i. m. 61, 85. j.

[9] *Ibid.*, 18,8 és 67, 7. j.; vö. *Langosch:* i. m. 54.

[10] *Langosch:* i. m. 43. — Az *f*-scholionok *feconditas* írásmódja *(ad* C. S. 59) jelzi, hogy a *Θ*-scholionok keletkezési helyét merrefelé keressük; vö. *Noske:* i. m. 175. l.

[11] Vö. *Noske:* i. m. 54.

[12] A «recensio *Γ*» — «gemeinsame Vorlage bzw. Rezension der §-Scholien, auf die *r* und *γ* mittelbar oder unmittelbar zurückgehen» *(Noske:* i. m. 121).

[13] Vö. *Noske:* i. m. 130.

[14] *O. Keller:* Zu Pseudacron. Wiener Stud. 26 (1904) 83.

[15] Rhein. Mus. 58 (1903) 465.

nem értette és konjektúrával próbálta javítani a szöveget: *m⟨ala⟩ aulistriae Lesbiae inprecatur;* vö. *mala ipsi* p, *mala* c. A Phillipps—Bodmer-kódex glossájának szerzője mindenesetre másképp minősítette az illető Lesbiát: *obstetrix* (vö. Ep. XVII 51); *illis enim matronae solent consilia sua et desideria (patefacere? effundere?).*

Az anyag problematikus voltát szemléltesse egy példa. A 3. római ódában Iuno visszatekint Troia megérdemelt pusztulására (C. III 3, 25—):

iam nec Lacaenae splendet adulterae
famosus hospes, nec Priami domus
periura pugnaces Achivos
Hectoreis opibus refringit . . .,

vagyis «Priamos hitszegő népe már nem töri meg, nem veri vissza a görögöket *Hectoreis opibus.*» A «Pseudo—Acro»-féle kommentár szerint: *opes autem pro auxiliis ponuntur, tamquam sint auxilio Hectoris victi,* — de *kik?* A görögök, *auxilio Hectoris?* A scholionokat kiadó Keller csak úgy, mint Noske,[16] felsorakoztatja az olvasatokat: *vati A, victi ł viti r, viti Vc, vitae p, uti γ, Niti α, usus b.* Noske szerint az *r* (Paris. Lat. 9345 saec. X—XI) «egyértelműen azt bizonyítja, hogy a *Commentum* § szerzője (italo-román kiejtés szerint?) *viti*-t olvasott, ami *p*-t, *α*-t és *b*-t szövegjavításra késztette; az *A*-ban biztosan íráshibával van dolgunk.» A tetszetős (és szempontunkból tanulságos) magyarázat valószínűségét erősen csökkenti az a tény, hogy a Phillipps—Bodmer-kódexben *victi* helyett világosan kiírva *adiuti*-t találunk; ez nyugodtan lehetne a *iuti* part. perf. normalizált formája; a minuszkulákkal írott *iuti*-t könnyen olvashatták *viti*-nek, aminek magyarázatában segíthetett esetleg az olaszos kiejtés: *viti — vitti — victi,* vö. ol. *vittima, vitto, vittoria (victima, victus, victoria).* A *victi* olvasat, ill. értelmezés kérdésességét mutatja W. Heraeus ötlete[17] is: «a Parisinus *A vati*-ja talán ⟨*pri*⟩*vati*-ból vagy ⟨*or*⟩*bati*ból csonkult» értelmetlenné.

Az *Otium*-óda «száz nyájához» (C. II 16, 33 sk. *te greges centum Siculaeque circum mugiunt vaccae . . .)* a *bf*-scholionok ezt a megjegyzést fűzik: *uno verbo, quod est mugiunt, respondet et ad greges et ad vaccas, quia balare proprie ad oves pertinet.* Noske szerint[18] ez a «különös magyarázat valószínűleg italo-román scholiastára utal, mert a latin *grex* a román nyelvek közül csak az olaszban maradt meg, ahol azonban *gregge juh*nyájat jelent.»[19]

Hasonló megfigyelést tehetünk a II. könyv záróódájának magyarázatában, ahol Porphyrio szövegét *(poetice significat se in cygni figuram transiturum et dulcedine cantus totum orbem impleturum; non usitata autem hoc est: non vulgari; nec enim vulgaria scribit)* egy későbbi scholiasta egy közbeiktatott mondattal egészítette ki: *avis enim, in quam se transfigurandum* (cons. Porph.

[16] I. m. 125.
[17] I. h. 467.
[18] I. m. 143, 84. j.
[19] A biztosan nem olasz provenienciájú Phillipps—Bodmer-kódex másolója a II. ep. 12. sora *(errantis greges)* fölé mindenesetre ezt írta: *pro armentis positum.* — Jegyezzük ide *Keller* Appendix-éből az olasz eredetre valló glossák közül pl. Sat. II 5, 40 *omaso: Panza f;* Epist. I 7, 51 *cultello: rasorio* (a bejegyzés szerzője félreértette a helyzetet: a *borbély*műhely hűvösében Mena nyilván nem *borotvával* piszkálta a körmét). Ugyanitt a *cortex* (parafadugó: C. III 8, 10) és a *toral* (ágyterítő: Epist. I 5, 22) magyarázata egyformán: *coopertorium.* — Vö. *E. Löfstedt:* Some changes in sense in Late and Medieval Latin. Eranos 44 (1946) 340 skk.

ad v. 9) *dicit, canora est, ut poetae merito conveniat, et Apollini consecrata* (*A Γ'* α *V*). Az illető scholiasta (valószínűleg *A*) az *avis* jelzőjét az óda 15. sorából vette *(canorus ales)*, de nem ugyanabban az értelemben, mert Horatius — mint szárnyaló hattyú (vö. C. IV 2, 25) — «*zengő* szavával» tölti be a levegőeget Kelettől Nyugatig; a scholion szerkesztője pedig csak «*énekes* madárra» (ol. *uccello canoro)* gondolt.[20]

De a heterogén scholion-masszából sok egyéb nyelvi jelenségre is érdemes felfigyelnünk. Például az Archytas-óda egyik sorát (C. I. 28, 19 *mixta senum ac iuvenum densentur funera)* több scholiasta *(Γ Vcp Ph)* így magyarázza: *multitudo morientium totius aetatis*, míg a Parisinus 7900-ben *(A) multitudo* helyett *multitudine*-t találunk, látszólag indokolatlanul. Ide vonhatjuk a *Herculis ritu . . .* (III 14) 15 sk. sorához *(tenente Caesare terras)* írott Porphyrio-kommentárt *(id est: incolumi Caesare)*, melyet a későbbiek így bővítenek ki: *hoc est: parte (recte: parta) pace incolumi Caesare (Γ bVcp);* vagy az első római óda végéről (III 1, 47 *cur valle permutem Sabina . . .)* a *sollicitudo* nom. *(A)* és *sollicitudine (Γv Vp)* összekeverését. Igazat adhatunk Noskénak: mindhárom példa olyan korból származik, amikor az *eseteket* már nem igen érzékelték.[21]

A késői (közép-) latin nyelvi sajátosságait mutatja a scholionokban pl. az abl. instr. helyett a *per* praep. használata (C. IV 7, 25 *amore* helyett *per amorem* vagy *per favorem;* C. I 12, 51 *fatis* helyett *per fata;* C. I 28, 12 *refixo clipeo i. e. per refixum clipeum);* a dativus helyett *ad* + acc. (C. I 17, 14 *cordi pro ad cor*, vagy Sat. II 6, 20 *melli i. e. ad mel);* a *prosperitas* («szerencse») ellentéteként *captivitas* «nyomorúság, baj» értelemben (ad C. III 10, 4) stb.[22]

Jó példa a nyelvtörténeti ismeretek fontosságára a Sestius-óda (I 4) 5. sorához *(iam Cytherea choros ducit Venus . . .)* írott scholion kiadói szövegformálása is: *clementia dicit temporis etiam ad ludum animos invitari, ita ut in nocte salta[n]tibus vacent voluptatem satiantes . . .* Amennyire helyes Keller *saltatibus* emendatiója, annyira szükségtelen a régebbi kiadók konjektúrájának *(voluptatem satiantes)* elfogadása, mikor a kéziratokban *(A Γ* α Ph) világosan *voluptate faciente* olvasható *(voluptatem faciente cp, voluptatem facientes* Hauthal). Az abl. causae ilyen körülírását már Ovidiusnál megtaláljuk (Met. II 540 *lingua faciente loquaci),*[23] majd később egyre gyakrabban, pl. Serv. ad Verg. Aen. II 626 *faciente Venere*, XI 866 *faciente numinis iracundia;* Schol. Pers. I 100 *Libero faciente;* Schol. Iuv. V 147 *uxore sua faciente* stb.; Keller II 244, 25 (ad Epist. I 10, 49) *qua faciente* stb.

A hosszúság-rövidség megkülönböztetésének elbizonytalanodása is kitapintható a scholionokból. Például a Thaliarchus-óda jól ismert sorait (I 9, 17 sk. *donec virenti canities abest morosa)* biztosan helytelenül — rövid *o*-val — olvasta az a scholiasta, aki Porphyrio kommentárját *(id est senectus difficilis, nam morosi dicuntur multorum morum inter se contrariorum)* nem értette meg, hanem így magyarázkodott *(AΓ'*α *cp): quae totum tarda deliberatione faciat.* W. Heraeus[24] helyesen utalt a késői latinban jelentkező *mŏrosus*-ra (Cassian.,

[20] Vö. *Noske:* i. m. 232.

[21] I. m. 66, 2. j.; 208 («aus einer Zeit, in der das Kasusgefühl abhanden gekommen ist»).

[22] Vö. *Noske:* i. m. 269.

[23] Vö. *Heraeus;* i. h. 466; *Fr. Bömer* ad Ovid. Met. II 540.

[24] I. h. 467.

Collat. XVII 5, 3 *morosus reditus)* és ennek *diuturna vel longa* értelmezésére (CgL V 414, 4; vö. a «késedelmes» jelentésű ol. *moroso*-val), fölöslegesen javasolt viszont *totum* helyett *lentum*-ot, mert *totum* a késői latinban a. m. *omne*,[25] vagyis a késői magyarázó szerint a *senectus morosa* «*mindent* hosszas fontolgatással, késedelmeskedve művel». Annál hálásabbak vagyunk Heraeusnak azért a hivatkozásáért, amely szerint a szó *ebben* a jelentésben a Regula Benedictiben (58, 16 ed. Hanslik, CSEL 75, p. 135) is előfordul: *(non liceat egredi de monasterio) nec collum excutere desub iugo regulae, quem sub tam morosam deliberationem licuit aut excusare aut suscipere.* (Vö. 43, 4 p. 107 *quem — sc. psalmum — . . . subtrahendo et morose volumus dici.)*[26] A Porphyrio utáni scholiasta fogalmazása feltehetőleg a reguláéhoz igazodott, és akkor biztos *terminus post quem*-ünk volna: 529 *után*.[27]

A «*Beatus ille . . .*» házi szüretelésű újborát (Ep. II 47 *horna vina)* az *AV*-scholionok *novella*-val magyarázták. Valószínűleg hamar magyarázni kellett, mert a klasszikus *hornus, hornotinus* sohasem vált közkeletűvé.[27a] Keller közli a *Γ f*-scholiont is: *huius anni, quod plebei dicunt hocannium (Ph: hoc anninum).* Heraeus[28] ezzel kapcsolatban a Corpus glossariorum szómagyarázataira (II 320, 64 *ἐφέτειος hocannotinus*, 65 *ἐφ' ἔτος hoc anno*, 66 *ἐφέτιον ocannivum)* és az olasz *uguanno*-ra (prov. *ogan*, óport. *ogano)* utal; vö. a német *Heuriger*-rel.

Tanulságos a Bacchus-dithyrambus (C. II 19) aretalogiájának (17 *tu flectis amnis, tu mare barbarum)* scholiasta értelmezése. (Porph.: *flectis pro . . . domas positum est . . .; barbarum pro saevo ac violento propter subiectas tempestates dixit . . .)* Ezt később megtoldták: *domas sive superas . . .; aut flectis per gyras (rf ν, giras Αγα Vc, per gratias p, per giros Ph*, edit. *gyros), quia et Dionisius Nili fontem sicut Hercules quaesivit?* Az isten ünnepelt hatalma emberre, állatra, az egész természetre kiterjed; megvadítja az embert, vagy — ha úgy akarja, — megzabolázza az állati szenvedélyeket, elemi erőket. (Vö. Verg., Aen. VI 804 sk. *qui pampineis victor iuga flectit habenis, Liber agens celso Nysae de vertice tigres.)* A későbbi kiegészítésben *flectis per gyros* önmagában logikus volna (a folyók megfékezéséről, pályájuk tetszés szerinti megváltoztatásáról, mint ahogy lovas irányítja a lovát; vö. Verg., Georg. III 115 *frena . . . gyrosque dedere;* Aen. X 883 sk. Mezentius körbeszáguldásáról: *volatque ingenti gyro;* Ovid., Ars am. III 384; Tac., Germ. 6, 2 *variare gyros),* de ehhez bajosan illik a folytatás: *quia et D. Nili fontem . . . quaesivit.* Heraeus[29] a praepositiós kifejezést *egybeírná (pergiras)* és *lustras*nak értelmezné; vö. Peregr. Silv. p. 66 R. *civitatem pergyrare; gyrare* a. m. «herumbewegen», ol. *girare* «drehen», «die Welt durchwandern», vagy *circare* «cirkálni», ol. *cercare*, fr. *chercher*.

[25] Vö. *K. Strecker:* Einführung in das Mittellatein.[2] Berlin 1929, 12; l. az Archytas-óda 19. sorához fentebb id. scholiont: *multitudo . . . totius aetatis.*

[26] De alkalmasint *így* kell értenünk már Pliniusnál (Nat. hist. XVI 33, 139) a ciprus jelzőjét: *cupressus . . . natu (satu?) morosa* a. m. «schwer wachsend», vö. ugyanitt: *difficillime nascentium.* (Vö. Suet., Nero 33: *mŏrari — mōrari.)* — A röviden ejtendő *exsilis*-t (Ep. XVII 52) Porph. *exīlis*-nek értette.

[27] «Ps.-Acro» kereszténységéről vö. *Noske:* 269, 61. j.

[27a] Vö. mindenesetre *AΓabV* (és *Ph) ad* C. III 23, 3 *et horna: vino novello; nunc usque T u s c i horna vina novella dicunt.*

[28] I. h. 463; vö. *G. Gröber:* Vulgärlat. Substrate romanischer Wörter. Archiv für lat. Lexikogr. 1 (1884) 240.

[29] I. h. 465; *idem*, Beiträge zu den Tironischen Noten. Archiv für lat. Lexikogr. 12 (1902) 49 sk.

Most lássunk néhány földrajzi adatot! Hasdrubal pusztulásának a Drusus-ódában említett helyét (C. IV 4, 37 sk. *quid debeas, o Roma, Neronibus, testis Metaurum flumen . . .)* Porphyriónak már magyaráznia kellett: *Metaurus amnis Galliae est, iuxta quem Nero consul . . . Hasdrubalem . . . devicit caesis supra quinque quadraginta milibus.* Ezt a *σχA* — valószínűleg más forrás felhasználásával — sokkal körülményesebben magyarázza: *Metaurus fluvius de Piceni provincia oriens, in Flaminiam decurrens, quae regio Gallia dicebatur. Iuxta hunc fluvium Claudius Nero consul . . . ita Hasdrubalem . . . devicit, ut . . . Quo bello supra quinque et quadraginta milia Hasdrubalis exercitus caesa referuntur.*[30] Porphyrio helyesen mondotta a Metaurust *galliai* folyónak (vö. Liv. XXVII 46, 10), bár a Gallia Cisalpina helyébe lépő augustusi *regio* (Aemilia) csak az Ariminusig terjedt, és az *ager Gallicus*-t átszelő Metaurus tulajdonképpen *umbriai* folyónak számított. A későbbi scholiasta szerint a regiót csak régebben mondották Galliának; helyesen adja meg az irányát *(in Flaminiam — sc. viam — decurrens);* viszont helytelenül eredezteti «*de Piceni provincia*». (Vagy *Piceni* elírás volna *Pitini* helyett? A «*provincia*» mindenképpen hibás.) Az örökölt tudomány az *r γ* és *Ph* scholionokban így csapódik le: *fluvius Galliae, alii dicunt Italiae,* — vagyis az illető scholiasta sem Gallia, sem Italia folyóival nem igen lehetett tisztában.[31]

Különben a folyónevek magyarázata ad bizonyos fogódzót a scholionrétegek elkülönítésében. A IV 14. óda folyó-felsorolásának magyarázatában (ad v. 46: *gentes fluminum commemoratione designat)* a *Γ*-megjelölésűek szerint *Danubius a Gallia dicitur oriri* (ad IV 15, 21 *Danubium: fluvius Germaniae);* a *bf* szerint *(ibid.) Nili origo non repperitur, quia de Paradiso egreditur, quamvis quidam dicunt, quod iuxta Athlantem montem . . . oritur; Hister ipse et Danuvius dividit Germaniam et Saxoniam;* ugyanígy a Rhenusról (ad A. P. 18): *qui fluvius Galliam et Germaniam dividit (α bf).* Valószínűleg a *σχA* szerkesztőjének a rovására írhatjuk[32] Porphyrio helyes magyarázatának (C. III 10, 1 *Tanais . . . flumen est Scythiae)* azt a megtoldását, amely szerint a szkíta Tanais *(fluvius Scythiae,* a Don) azonos volna a Danuviusszal.

Noske[33] a közeli rokon *α b* és *f* scholionok közös mintáját *Θ*-val jelöli; ez részben egyezik a Botschuyver-féle *λφψ*-scholionokkal, így pl. ad Ep. I 2 *Lucana (sc. pascua): Lucania regio est non longe a Roma(!), a Luca oppido dicta(!), ad quam solent homines de Calabria aestuosa transire cum pecoribus propter temperiem ante mensem Iulium, quando Canicula oritur.* etc. A szövegváltozatok keveredésénél érdekesebb a *Lucania* tulajdonnév magyarázata, amely római embertől vagy akár Itáliában élőtől biztosan nem származhatott.

Népnevek eltérő magyarázatainak egymás mellé állítása is tanulságos lehet. A IV 14. óda végén szándékosan — a birodalom kiterjedésének érzékeltetésére — halmozott nép- és folyó-, ill. tengernevek sokasága *(Cantaber, Medus et Indus, Scythes; Nilus et Hister, Tigris, beluosus Oceanus; Gallia non pavens funera, dura Hiberia, caede gaudentes Sygambri)* nem sok magyarázatot igényelt. Az utolsónak említett sygamberekről Porphyriónál semmi sincs,

[30] A szám nem egyezik a Liviusnál megadottal: XXVII 49, 6. Vö. Oros. IV 18, 14.

[31] Vö. *Noske:* i. m. 137, 78. j. *O. Keller* (Epil. I 256) szerint ugyanaz a francia glosszátor, aki a *fragili* jelzőt (C. III 23. 16) *brisili*-vel magyarázta, a Tibullus levél (I 4) *Parmensis* szavának értelmezéséül ezt írta a margóra: *Parma civitas est Italiae aut Hispaniarum.*

[32] *Ibid.* 232.

[33] *Ibid.* 139; 151.

később is kevés, de ez a kevés szinte a francia nép kialakulásának fél évezredét vázolja: *qui et Germani (AV), nomen gentis Galliae (Γ* és *Ph), ipsi sunt Franci, Gallis mixti (b),* — az utolsó már Chlodvig, a «büszke sygamber» (Greg. Turon., Hist. Franc. II 31) frank birodalom-alapítása utáni helyzetet rögzíti.[34]

Az «*Expositio A*» keletkezési idejét Keller tudvalevőleg 400 után gondolta. Servius Vergilius-kommentárjának kimutatható felhasználása is az V. századra mutat, ugyanígy azok a scholion-jegyzetek, amelyek a hunokat említik (ad C. II 11, 1 *Scythes: gens septemtrionalis, post Hunnorum dicta AΓ' bV Ph),* a getákat *Gothi*-nak értelmezik (ad C. IV 15, 22 *AV)* és sok «pogány» szokást már elmúltnak jeleznek.[35] A scholionok törzsanyaga mindenesetre a longobárd betörés (568) előtti időkből származik, de később, még a Karoling-renaissance korában is gyarapodott. *Szigeti* értesülésekre vezethető vissza például a *λφψ*-scholionok (Botsch. 426, 11—13) bővülése (ad A. P. 50), amely szerint a hajdani *cinctuti Cethegi tunica*-i olyanfélék lehettek, *quales adhuc Scotti gestant.*[35a]

De ezekben a késői rétegekben még a magyar történelem kutatója is találhat váratlan adatot. A *φ*-jelzésű Horatius-kódex (Paris. 7974 saec. X init., olim Remensis) egyik glossájára gondolunk, amelynek szerzője a Trebatius-szatíra «epikus» csataleírásának (Sat. II 1, 13 sk. *horrentia pilis agmina . . .) pilum*-át a következőképpen magyarázta: *pila dicuntur arma in summitate rotunda in modum cuntorum (i. e. contorum),*[36] *quibus utuntur Hungri.* A glossát a Ps.-Acro-kiadás függelékében (II 391) közlő O. Keller mindössze Goetz corpusára (CgL IV p. 553) utal: *pilus: contus.*

Az illető hajító- vagy döfő fegyver pontos azonosítását és régészeti dokumentálását itt nem tekinthetjük feladatunknak. A hadtörténeti kutatók[37] Maurikios Taktikájára (IX 48; XI 2) és Bölcs Leó hadtudományi munkájának «türk» fejezeteire (XVIII 48) szoktak hivatkozni. A roxolánok *pilum*-áról (Tac., Hist. I 79) és a magyarországi jazygok *contus*-áról Alföldi András[38] az antik forrásanyag szuverén ismeretében írt; különösen fontos Tac., Ann. VI 35, 1: *omisso arcu, quo brevius valent* (amellyel a pontusi szarmaták nem tudnak oly messzire lőni, mint a parthusok), *contis gladiisque ruerent.* Kovács László, aki a honfoglaló magyarok lándzsáit legutóbb[39] tárgyalta, ezt az eldugott scholion-helyet persze nem ismerte; csak Ekkehard sankt-galleni beszámolóját (Pertz, Mon. Germ. Hist. II. p. 105: *ingruunt tandem pharetrati illi pilis minantibus et spiculis asperi)* és Modena lakosainak könyörgését *(O Geminiane . . ., ab Ungerorum nos defendas iaculis)* idézi. A mi szempontunkból az az érdekes, hogy az illető scholion minden valószínűség szerint *északfranciaországi* (Metz?) eredetű[40] (a *cuntus* írásmód minden bizonnyal francia

[34] *Keller* Appendix-éből két idevágó adat: *Allobrox* (Ep. XVI 6): *i. e. Burchundio; Satureiano* (Sat. I 6, 59): *i. e. Alamanno.*

[35] Részletesen: *Noske:* i. m. 275.

[35a] Vö. *B. Bischoff:* Mittelalt. Stud. I 202 skk.

[36] Vö. *Langosch:* i. m. 43.

[37] Vö. *Thury József:* A régi magyar és török hadviselés. Hadtört. Közl. 1 (1888) 581 skk.

[38] Budapest története, I/1. Bp. 1942, 175 skk.

[39] Alba Regia 11 (1970) 81 skk. E tanulságos dolgozatra *Harmatta János* hívta fel figyelmemet.

[40] Vö. *H. J. Botschuyver:* Quelques remarques sur les scolies paris. *λφφ* d'Horace. Latomus 3 (1939) 35; Noske, i. m. 175. l. és 190, 13. j.

másolóra vall), és kalandozó eleink Frankóniát is érintő – a X. század első évtizedére tehető – hadi vállalkozásainak[41] emlékét őrizte meg.

Végül néhány szó több ízben említett trouvaille-unk, a *Horatius Phillippsianus, nunc Bodmerianus* elhelyezéséről, épp nyelvi indiciumok alapján! A Bodmer-alapítvány könyvtárának szíves tájékoztatása szerint «a kódexet feltehetőleg a XI. század elején, Franciaországban írták».[42] Az írás alapján mi a X. századra gondolunk; a *librarius* sajátos «helyesírásából» pedig (pl. 9r *tricolos vel detracolos; ad* C. I 8, 14 *Thedidis–Thetidis* helyett; C. I 15, 28 *Titides–Tydides* helyett; III 2, 16 *poblitibus;* III 29, 17 *Andromache–Andromedae* helyett – *pater* föléírott magyarázata: *Zepheus; ad* C. III 4, 36 *Scythicum amnem: Danaim–Tanaim* helyett; ugyanígy IV 13 előtt utalás a III 10. óda kezdősorára: *Extremum Danaim si biberes, Lyce;* IV 14, 10 *inplacitum–inplacidum* helyett) joggal következtetünk a másoló *német* anyanyelvére.[43]

[41] Vö. *Hóman B.:* Magyar tört. I 134 skk.; a bibliográfiából: *Dussieux:* Essay hist. sur les invasions des Hongrois en Europe. Paris 1839; *Lüttich:* Ungarnzüge in Europa im X. Jh. Berlin 1910; *Hóman B.:* A magyar nép neve ... a középkori latinságban. Bp. 1917, 4 skk.

[42] A tájékoztatás alapja valószínűleg a Sotheby and Co. cég. 1946. júl. 1-i árverési katalógusa (7. l.: «French, circa 1000»), melynek ismeretét *K. Wellesley* baráti szívességének köszönöm.

[43] A Phillipps—Bodmer-kódex glossáinak szerzője a maga északi hazájának viszonyai szerint képzelte el Horatius Rómáját is: az imént idézett Maecenas-óda *fumus*-át (III 29, 12; a nagyváros fölött nyári forróságban is terjengő konyhai füstöt) *téli fűtésre* magyarázta *(nam hiemps erat)*.